

 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0> 10.22034/ravanshenasi.2025.5000635 20.1001.1.20081782.1404.18.1.3.8

The Family Flexibility Model Based on Quranic Verses and Narrations

 Amir Mahdizadeh / PhD in Psychology, Al-Mustafa International University
amirmahdizadeh200@gmail.com

Mohammad Mehdi Safourayi Parizi / Associate Professor at the Department of Psychology, Al-Mustafa International University
m.msafurayi@gmail.com

Hassan Taghian / Assistant Professor at the Department of Psychology, Al-Mustafa International University
taghian@gmail.com

Received: 2025/01/08 - **Accepted:** 2025/04/28

Abstract

This qualitative content analysis aimed to design a family flexibility model based on Quranic verses and narrations. Sources included the Quran, exegeses (Tafsir), and hadiths; the research sample included purposively selected descriptive/explanatory propositions related to family flexibility. After extracting the content related to family resilience in the data analysis process, data were coded into four components, four domains, two poles, and two dimensions, forming a model. Content Validity Index (CVI) and Content Validity Ratio (CVR) were assessed by 25 experts. Findings showed: (a) the family flexibility model comprises four components, two dimensions, two poles, and four domains, identifying four family systems; (b) The Components include: Gentleness, Leniency, Companionship, Agreement; (c) The Dimensions are: 1. Non-mandatory customary/religious matters, 2. Mandatory religious matters; (d) the Poles are: 1. Flexible–Inflexible family, 2. Resistant–Compromising family; (e) Domains include: 1. Management/leadership, 2. Roles, 3. Rules, 4. Dialogues/negotiations; (f) Family systems: 1. Flexible-Resistant, 2. Flexible-Compromising, 3. Inflexible-Resistant, 4. Inflexible-Compromising.

Keywords: flexibility, family flexibility, model, pole, Islamic psychology.

مدل انعطاف‌پذیری خانواده بر اساس آیات و روایات

amirmahdizadeh200@gmail.com

m_safurayi@miu.ac.ir

taghian@ut.ac.ir

✉ امیر مهدیزاده / ID / دکترای روان‌شناسی جامعه المصطفی العالمیه

محمد مهدی صفورایی پاریزی / دانشیار گروه روان‌شناسی جامعه المصطفی العالمیه

حسن تقیان / استادیار گروه روان‌شناسی جامعه المصطفی العالمیه

دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۹ - پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۸

چکیده

پژوهش کنونی با هدف طراحی مدل انعطاف‌پذیری خانواده بر اساس آیات و روایات انجام شد. روش پژوهش تحلیل کیفی محتوای متون دینی بود. منابع پژوهش قرآن کریم، تفاسیر، روایات و نمونه پژوهش، شامل گزاره‌های توصیفی و تبیینی مرتبط با حوزه معنایی انعطاف‌پذیری خانواده در آیات و روایات بود، که به شکل هدفمند انتخاب شد. پس از استخراج محتوای مرتبط با انعطاف‌پذیری خانواده در فرایند تحلیل داده‌ها، در قالب چهار مؤلفه، چهار حیطه، دو قطب و دو بعد کدگذاری و در نهایت در قالب یک مدل صورت‌بندی شد؛ سپس برای بررسی روایی محتوایی مدل انعطاف‌پذیری خانواده، از شاخص روایی محتوایی (CVI) و ضریب نسبی روایی محتوایی (CVR) استفاده شد و به ۲۵ کارشناس ارجاع گردید. یافته‌ها نشان داد مدل انعطاف‌پذیری خانواده: الف) انعطاف‌پذیری خانواده بر اساس آیات و روایات، دارای چهار مؤلفه، دو بعد، دو قطب و چهار حیطه می‌باشد و قدرت تشخیص چهار نوع سیستم خانوادگی را دارد؛ ب) مؤلفه‌ها عبارت‌اند از: نرمی، آسان‌گیری، همراهی و موافقت؛ ج) دو بعد عبارت‌اند از: ۱. بعد امور عرفی و شرعی غیرالزامی و ۲. بعد شرعی الزامی؛ د) دو قطب عبارت‌اند از: ۱. خانواده انعطاف‌پذیر - انعطاف‌ناپذیر و ۲. خانواده مقاوم - سازش‌کار؛ ه) حیطه‌ها عبارت‌اند از: ۱. مدیریت و رهبری؛ ۲. نقش‌ها؛ ۳. قوانین؛ ۴. گفت‌وگوها و مذاکرات؛ ه) چهار نوع سیستم خانوادگی عبارت‌اند از: ۱. خانواده انعطاف‌پذیر - مقاوم؛ ۲. خانواده انعطاف‌پذیر - سازش‌کار؛ ۳. خانواده انعطاف‌ناپذیر - مقاوم؛ ۴. خانواده انعطاف‌ناپذیر - سازش‌کار.

کلیدواژه‌ها: انعطاف‌پذیری، انعطاف‌پذیری خانواده، مدل، قطب، روان‌شناسی اسلامی.

امروزه خانواده‌ درمانگران یا مشاوران خانواده به ساختار خانواده (چگونگی تنظیم روابط و سلسله‌مراتب، سازمندی، چگونگی بقا و حفظ خود) و فرایندها (شیوه‌هایی که خانواده در خلال زمان رشد، سازگار یا تغییر می‌کند) توجه دارند (حبیبی و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۳۴۷). «انعطاف‌پذیری خانواده» به‌معنای توانایی نظام خانواده در پاسخ‌گویی به تغییرات در ساختار خانواده، نقش ارتباطات و قواعد ارتباطی در مقابل تنیدگی‌های موقعیتی و تحولی است (اولسون و گورال، ۱۹۹۹، ص ۵). درواقع «انعطاف‌پذیری خانواده» نوعی کیفیت و نحوه‌ ابراز رهبری و سازمندی، روابط نقش و اصول روابط و مذاکرات است (اسپرنگل و همکاران، ۲۰۱۴). روان‌شناسی در زمینه خانواده‌درمانی و ارزیابی خانواده از دوران اولیه خود که دوران ایده‌های بزرگ مانند شناخت‌شناسی، نظریه سیستم‌ها و سیبرنتیک بود، به انعطاف‌پذیری خانواده توجه نموده است؛ چندین رویکرد نظریه‌ای، مفاهیم مربوط به بعد انعطاف‌پذیری را به کار برده‌اند که خود نشان از اهمیت آن است. پارسونز و بالس (۱۹۵۵) از اصطلاح نقش ایزاری، فرنچ و گودیرا (۱۹۷۴) از مفهوم ظرفیت برای تغییر قدرت در الگوهای خود استفاده نموده‌اند، که به مفهوم انعطاف‌پذیری نزدیک است. مفهوم نیرو و قدرت که کانتر و لهر (۱۹۷۵) ارائه کردند، خیلی به سازگارپذیری و انعطاف مرتبط است؛ همچنین مطالعات آزمایش ریس (۱۹۸۱) به شدت به الگویی که بر حل مشکل خانواده تأکید می‌کند، وابسته است. فاش کردن و در میان گذاشتن با دیگران در نظر وی به مفهوم انعطاف‌پذیری شبیه است. اپستین و دیگران (۱۹۹۳) به‌وسیله‌ الگو و مدل برتر نقش‌پذیری مفاهیمی که تناسب زیادی با بعد انعطاف‌پذیری دارند را به کار می‌برند. آنها در رویکرد ابعادی شش‌گانه مک مستر از مفاهیم کنترل رفتار، حل مشکل، نقش‌ها و وظایف برای بعد انعطاف‌پذیری استفاده می‌کنند. مفهوم حل مشکل لف و وکن (۱۹۸۵) ارتباط نزدیکی با انعطاف‌پذیری دارد. بیورز و همپسون (۱۹۹۰) واژه و اصطلاح سازگار با محیط را برای انعطاف‌پذیری به کار می‌برند. گاتمن (۱۹۹۴) مفهوم تقابل را که با انعطاف‌پذیری و تغییر ارتباط نزدیکی دارند، به کار برد. مشکل اساسی این نظریه‌ها، عدم توجه به انعطاف‌پذیری به‌عنوان مفهوم مستقل و فقدان مدل است. در میان نظریه‌های موجود، نظریه ساختاری مینوچین بیش از سایر نظریه‌ها درباره‌ خانواده و روش‌های نو برای مداخله در خانواده متمرکز گردید. رویکرد ساختاری در ارزیابی خانواده‌ها، توسط سالوادور مینوچین و دیگران شکل گرفت. ساختارگراها بر سه موضوع بنیادین در خانواده تأکید دارند که نگرش آنها به نظام خانواده به‌عنوان یک کل یکپارچه یکی از آنها به‌شمار می‌رود؛ دومین موضوع اساسی، تأثیر سلسله‌مراتب خانواده و سومی آن، کارکرد به‌هم‌پیوسته نظام‌های فرعی است. آنها بر این باورند که این سه موضوع تعیین‌کننده اصلی کیفیت زندگی و رضامندی اعضا است (گلدنبرگ، ۱۳۹۴، ص ۷۳). مینوچین معتقد است که تمام خانواده‌ها در یک نقطه از محوری قرار می‌گیرند که دو نهایت آن «مرزهای نامشخص، مبهم و آشفته» و «مرزهای خشک و انعطاف‌ناپذیر» است. برخی خانواده‌ها در دو انتهای آسیب‌زا و اکثر آنها در دامنه وسیع بهنجار «مرزهای روشن و منعطف» قرار دارند. درعین حال «خانواده‌های بهنجار» نیز زیر مظلومه‌های گسسته و تنیده را تجربه می‌کنند (مینوچین، ۱۹۷۴، ص ۸۱-۸۵). بر همین اساس خانواده به سه نوع خانواده‌های «بهنجار، تنیده و گسسته» تقسیم می‌شود (گلدنبرگ و گلدنبرگ، ۱۳۹۵، ص ۳۴۸).

الگوی مدور ترکیبی یکی از الگوهای جدید رفتاری خانواده است که دارای سه بعد انسجام، انعطاف‌پذیری و ارتباط است، و در سال ۱۹۷۹ به‌وسیلهٔ اولسون، اسپرنکل و راسل تدوین گردید (اولسون و همکاران، ۱۹۹۹). اولسون و دیگران در الگوی اولیه به چهار سطح از انعطاف‌پذیری اشاره نمودند که شامل سخت (انعطاف‌پذیری خیلی پایین)، ساخت‌یافته (انعطاف‌پذیری پایین روبه سوی متوسط)، انعطاف‌پذیر (انطباق‌پذیری متوسط روبه بالا)، بی‌نظم یا هرج و مرج (انعطاف‌پذیری خیلی زیاد) است. اولسون در سال ۲۰۰۶ در مقاله‌ای که با همکاری گورال منتشر ساخت، در سطوح انعطاف‌پذیری بازنگری و تغییر ایجاد نمود و آنها را به سه بعد انعطاف‌پذیری سفت و سخت (انعطاف‌ناپذیر)، متعادل (متوازن) و آشفته (انعطاف‌پذیری زیاد) تغییر داد (اولسون و گورال، ۲۰۰۶، ص ۵).

به‌طور کلی سابقهٔ پژوهش را می‌توان به دو بخش الگوی انعطاف‌پذیری خانواده بر اساس منابع اسلامی و مطالعات خارج از ایران تقسیم کرد. دربارهٔ الگوی انعطاف‌پذیری خانواده، پژوهش‌هایی انجام شده است که بیشتر با مد نظر قرار دادن واژهٔ «مدارا» به رشتهٔ تحریر درآمده‌اند. مقالهٔ «کارکردها و فنون مدارا در زندگی اجتماعی» (حسین‌زاده، ۱۳۹۰)، مقالهٔ «مؤلفه‌های الگوی مدارا با همسر از دیدگاه اسلام» (گنجور و دیگران، ۱۳۹۰) و همچنین مقالهٔ «مدارا و نقش آن در تحکیم خانواده» (توحیدی‌نژاد، ۱۳۹۲) از این نوع هستند. عمادی (۱۳۹۳) نیز در پایان‌نامهٔ خود به تبیین معیارها و شاخص‌های رفتاری رفق در روابط همسران از منظر قرآن و حدیث پرداخته است. پژوهش رضا خجسته‌مهر و دیگران با عنوان «آزمون مدل مدارا با رویکرد اسلامی در بافت زندگی زناشویی»، یکی از پژوهش‌هایی است که سال ۱۳۹۷ منتشر شد و دارای چهار عامل همدلی و پذیرش همسر، کنترل هیجانی و صبر و تحمل در برابر همسر، تسهیل فرایند رشد و شکوفایی همسر و نیز عامل احسان و گذشت نسبت به همسر است.

مطالعات خارج از ایران مربوط به دو پژوهش مینوچین (۱۹۷۴) و پژوهش اولسون (۱۹۷۹) است. مینوچین سه نوع «مرزهای نامشخص، مبهم و آشفته»، «مرزهای خشک و انعطاف‌ناپذیر» و «مرزهای روشن و منعطف» را در الگوی خود مطرح نموده است. اولسون نیز سه بعد انعطاف‌پذیری سفت و سخت (انعطاف‌ناپذیر)، متعادل (متوازن) و آشفته (انعطاف‌پذیری زیاد) را در الگوی پیشنهادی خود مطرح کرده است. در ارزیابی پیشینهٔ موجود پژوهشی می‌توان گفت که در برخی از پژوهش‌ها اشکال مبانی عدم سازگاری با مبانی و آموزه‌های اسلامی در انعطاف‌پذیری خانواده نظیر مدل اولسون و مینوچین به قوت خود باقی است؛ همچنین هیچ‌یک از پژوهش‌های مذکور انعطاف‌پذیری خانواده بر اساس منابع دینی را به‌طور مستقل بررسی ننموده‌اند، بلکه به برخی از مفاهیم همسو مانند مدارا پرداخته‌اند. همان‌طور که اختصاص داشتن پژوهش‌ها به حوزهٔ زوجین و نه خانواده، بررسی با رویکرد غیرروان‌شناختی نیز از مشکلات برخی دیگر است. از آنجایی که همهٔ علوم، ریشه در مبانی و دیدگاه فلسفی دارند، می‌توان به‌جای تلاش برای تأیید یا اصلاح تئوری‌های موجود در علوم جدید که برخاسته از فلسفه و زمینهٔ خاصی است، گزاره‌هایی را در انعطاف‌پذیری خانواده سامان داد که مبتنی بر جهان‌بینی و انسان‌شناسی اسلامی باشد و به‌طور مستقل و با رویکرد تأسیسی و نه تأییدی تئوری‌پردازی کرد و به بوتهٔ آزمون گذاشت (باقری، ۱۳۸۷، ص ۲۵۰). از این‌رو پژوهش کنونی با هدف توسعهٔ مرزهای دانش دینی و جبران خلأ پژوهشی موجود، درصدد پاسخ به این سؤال است که مدل انعطاف‌پذیری خانواده بر اساس آیات و روایات چگونه است؟

روش پژوهش

در این پژوهش، از روش تحلیل کیفی محتوای متون دینی استفاده شده است. تحلیل کیفی محتوای متون دینی روشی است که با آن می‌توان به اطلاعاتی دست یافت که مبنای کشف پاسخ سؤالات پژوهش باشد. پایه و اساس روش تحلیل کیفی محتوای متون دینی، معناشناسی زبانی است (شجاعی، ۱۳۹۹، ص ۱۳۴). معناشناسی زبانی مطالعه علمی معنا از طریق الفاظ است (صفوی، ۱۳۸۷، ص ۲۴).

جهت اجرای پژوهش چهار مرحله طی گردید: در مرحله اول، مشاهده نظام‌مند صورت گرفت و محدوده اسنادی پژوهش مشخص شد. منابع مورد استفاده عبارت‌اند از: (۱) قرآن کریم؛ (۲) تفسیرها از جمله مجمع‌البیان، المیزان، التبیان، جوامع الجامع، البرهان، نور الثقلین، تفسیر قمی، الواضح، نمونه و الامثل؛ (۳) کتاب‌های معتبر شیعه از جمله اصول کافی، وسائل الشیعه، من لا یحضر الفقیه، الخصال؛ در مرحله دوم، غرقه شدن در محتوا با استفاده از اصول تبعی هشت‌گانه به‌ویژه تحلیل مؤلفه‌ای، حوزه واژگانی و هم‌ریخت‌بینی کل‌نگر به‌عنوان پرکاربردترین اصول صورت گرفت؛ در مرحله سوم، صورت‌بندی داده‌ها به‌منظور استخراج داده‌های روان‌شناختی از برداشت‌های اولیه انجام شد. برای صورت‌بندی داده‌ها از چهار گام اساسی استفاده شد: گام ۱. شکل‌گیری محتوای اساسی؛ گام ۲. استخراج و نام‌گذاری مؤلفه‌های انعطاف‌پذیری خانواده، حیطه‌ها و ابعاد؛ گام ۳. پدیدآیی سازه‌ها؛ گام ۴. اعتبارسنجی با دو ملاک متقن بودن و مفید بودن. به‌منظور دستیابی به متقن بودن نتایج کیفی (معادل روایی در روش کمی)، از معیارهای اعتمادپذیری، اتکاپذیری و تأییدپذیری استفاده شد (شجاعی، ۱۳۹۹، به نقل از: لینکلن و گابا، ۱۹۸۵؛ تدلی و تشکری، ۲۰۰۹، ص ۳۱؛ کوپالا و سوزوکی، ۱۹۹۸؛ اشوانت، ۲۰۰۷). برای احراز معیار «اعتمادپذیری» (معادل روایی درونی در روش کمی)، نتایج به تیم پژوهش و تیم ناظر داده شد تا صحت و درستی نتایج به‌دست‌آمده را تأیید کنند و در صورت لزوم، اصلاحات انجام شود. برای دستیابی به معیار «اتکاپذیری» (معادل اعتبار)، تا جایی پژوهشگر به کارشناسان مراجعه نمود که پس از آن هیچ تغییری در الگوی مورد نظر حاصل نمی‌شد و به اشیاع نظری رسید و از ۲۵ کارشناس خواستیم تا مفاهیم، مؤلفه‌ها، ابعاد و الگوی نظری برگرفته از داده‌ها را تأیید کند؛ در مرحله چهارم نیز بازبینی نهایی صورت پذیرفت و در قالب گزارش ارائه گردید (شجاعی، ۱۳۹۹، ص ۱۳۴). برای اطمینان از معیار تأییدپذیری (معادل عینیت) نتایج، پژوهشگر کوشید تا پیش‌فرض‌های خود را در جمع‌آوری داده‌ها دخالت ندهد.

یافته‌های پژوهش

پس از پالایش و غربالگری، پردازش شبکه‌ای به‌معنای تعیین موارد مرتبط به همدیگر که در یک حوزه واژگانی و معنایی بودند، انجام شد؛ سپس صورت‌بندی داده‌های مرتبط به انعطاف‌پذیری خانواده در چند بخش مؤلفه‌ها، حیطه‌ها، قطب‌ها و ابعاد انجام گردید و در پایان اعتبارسنجی با تأیید کارشناسان صورت گرفت.

در جدول (۱) یافته‌های پژوهش به تفکیک مؤلفه‌ها، ابعاد، قطب‌های هنجار - ناهنجار و پیامدهای هر کدام آمده است.

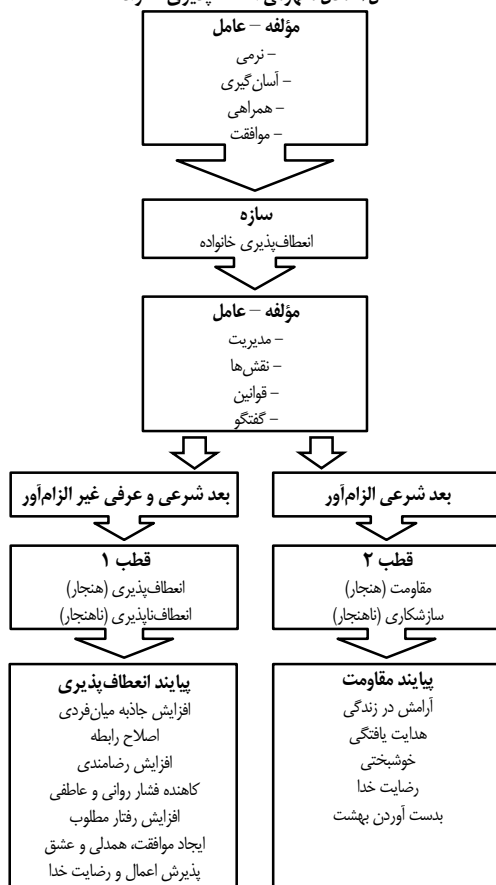
جدول ۱: مدل انعطاف‌پذیری خانواده به تفکیک مؤلفه‌ها، ابعاد، قطب‌ها، هنجار - ناهنجار و پیاپی‌ها

مؤلفه‌ها	ابعاد	قطب‌ها	هنجار - ناهنجار	پیاپی‌ها
نرمی آسان‌گیری همراهی موافقت	بعد امور عرفی و شرعی غیرالزامی	انعطاف‌پذیری	هنجار	ایجاد جاذبهٔ میان فردی اصلاح رابطهٔ زوجی و خانوادگی به‌وجود آوردن موافقت، محبت و همدلی افزایندهٔ رضایت‌مندی خانوادگی کاهندهٔ فشار روانی و عاطفی افزایش رفتار مطلوب سبب قبول اعمال، نماز و رضایت خدا
		قطب ۱		
	بعد امور شرعی الزام آور	انعطاف‌ناپذیری	ناهنجار	از بین رفتن جاذبهٔ میان فردی تخریب رابطهٔ زوجی و خانوادگی به‌وجود آوردن اختلاف، تنفر و عدم همدلی کاهندهٔ رضایت‌مندی خانوادگی افزایندهٔ فشار روانی و عاطفی کاهش رفتار مطلوب سبب عدم قبول اعمال، نماز و خشم خدا
		مقاومت	هنجار	آرامش روانی خوشبختی هدایت‌شوندگی مشمول رضایت خدا بهشتی شدن
		سازش کاری	ناهنجار	عدم آرامش روانی بدبختی گمراه‌شوندگی مشمول خشم خدا و عدم رضایت جهنمی شدن
		قطب ۲		

همان‌طور که در جدول (۱) مشاهده می‌شود، مدل انعطاف‌پذیری خانواده، دارای چهار مؤلفه در دو بعد: ۱. عرفی و شرعی غیرالزامی و ۲. شرعی الزامی است که در بعد عرفی و شرعی غیرالزامی قطب انعطاف‌پذیری - انعطاف‌ناپذیری وجود دارد و بعد شرعی الزامی دارای قطب مقاومت - سازش کاری است. انعطاف‌پذیری بخش بهنجار و انعطاف‌ناپذیری بخش نابهنجار بعد امور عرفی و شرعی غیرالزامی است؛ همان‌طور که مقاومت بخش بهنجار و سازش کاری بخش نابهنجار بعد دوم یا همان امور شرعی الزامی است. هریک از انواع خانوادهٔ بهنجار - نابهنجار نیز چهار شاخص دارد که در جدول به آن اشاره شده است.

با توجه به کدگذاری‌های صورت‌گرفته و تجزیه و تحلیل داده‌ها، می‌توان مدل انعطاف‌پذیری خانواده را به‌صورتی که در شکل (۱) آمده است، ترسیم کرد.

شکل ۱: مدل مفهومی انعطاف‌پذیری خانواده

یافته‌های پژوهش، چهار مؤلفه در انعطاف‌پذیری خانواده را نشان داد. اولین مؤلفه، نرمی است. در آیات و روایات متعددی موضوع نرمی مورد تأکید خداوند و اولیای دین بوده است و یکی از مؤلفه‌های اصلی و بنیادین انعطاف‌پذیری نیز به‌شمار می‌آید (مهدیزاده و دیگران، ۱۴۰۱). در روایتی از امام رضا^{علیه السلام} به نقل از امام علی^{علیه السلام} یکی از پنج ویژگی بهترین زنان را نرمی و لین برشمرده است (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۳۲۵؛ حر عاملی، ۱۳۶۷، ج ۲۰، ص ۲۹؛ صدوق، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۳۷۰). در روایت دیگری از امام صادق^{علیه السلام} آمده است که: «خشونت داشتن و نرم نبودن با خانواده، عذاب قبر را به بار می‌آورد» (صدوق، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۳۰۹). درباره لین در آیات قرآن، خداوند نرمی و لین پیامبرش، حضرت محمد^{صلی الله علیه و آله} با افراد را تأیید می‌کند و آن را رحمتی از ناحیه خود معرفی می‌نماید (آل عمران: ۱۵۹). علامه طباطبائی درباره این آیه معتقد است که به دلیل آنکه در آیات قبل خطاب متوجه عموم مسلمین بود، خطاب در اصل معنا درحقیقت باز به عموم مسلمین است (طباطبائی، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۵۶؛ طبرسی، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۸۶۹؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۷۴۶)؛ بنابراین اعضای خانواده را شامل می‌شود.

مؤلفه دوم، آسان‌گیری است. آسان‌گیری، کلید تلاوم روابط خانوادگی است. خانواده‌هایی که در برابر تغییرات انعطاف‌پذیرند، بهتر از پس مشکلات برمی‌آیند و با موقعیت‌هایی که می‌تواند موجب پیشرفت آنها شود، بهتر برخورد می‌کنند (بهزادی و سروقه، ۱۳۹۴؛ هارون رشیدی و کاظمیان مقدم، ۱۳۹۷). اسلام نیز آسان‌گیری (متقی هندی، ۱۴۳۱ق، ص ۴۶۵) را به‌ویژه در زندگی خانوادگی (نهج البلاغه، نامه ۲۱) مورد تأکید قرار داده است. آسان‌گیری در اسلام با واژه‌های «هون، یسر و سهل» هم‌آیند است (مه‌دیزاده و دیگران، ۱۴۰۱). در روایتی از امام صادق علیه السلام به نقل از رسول خدا صلی الله علیه و آله آمده است که: «به فرزندانمان آسان بگیریم و از سخت‌گیری بر آنان بگذریم» (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۵۰؛ حر عاملی، ۱۳۶۷، ج ۲۱، ص ۴۸۱). این روایت به‌خوبی نشانگر آن است که آسان‌گیری به‌عنوان یک شاخص مهم و مؤلفه بنیادین در رابطه والد - فرزندی است. خانواده انعطاف‌پذیر اگر آسان‌گیر نباشد، یکی از پایه‌های شکل‌دهنده انعطاف‌پذیری را از دست داده است. همچنین در روایتی از امام علی علیه السلام در توصیف بهترین زنان آمده است که یکی از آنها «هین» به‌معنای آسان‌گیر بودن است (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۳۲۵؛ حر عاملی، ۱۳۶۷، ج ۲۰، ص ۲۹). در برخی از روایات شاخص‌های همسرانی که آسان‌گیر نیستند، بیان شده است. در روایتی از پیامبر صلی الله علیه و آله به شاخص «تکلیف بیش از حد توان» به‌عنوان یکی از مسائلی که منجر به رابطه سخت‌گیرانه می‌شود، مورد اشاره قرار گرفته است (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۴، ص ۲۴۲). همان‌گونه که در روایتی دیگر ضمن تأیید این شاخص، به آثار آن نیز پرداخته و نتیجه آن را عدم قبول حسنه از جانب پروردگار برای فرد سخت‌گیر و غضب الهی برشمرده است (طبرسی، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۴۶۳).

همراهی مؤلفه سوم، انعطاف‌پذیری خانواده است. خانواده به‌عنوان کوچک‌ترین و مهم‌ترین نهاد اجتماعی به دلیل تعاملات گسترده، مستمر و هم‌روزه اعضای آن به همراهی بیشتر برای محقق کردن انعطاف‌پذیری نیاز دارد. در قرآن نیز به وجود همراهی در خانواده در سورة لقمان آیه ۱۵ اشاره شده است. همراهی در خانواده در روایات متعددی مورد تأکید واقع شده است، تا جایی که نشانه ایمان از نفاق و تمیزدهنده آن قرار گرفته است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در روایتی می‌فرماید: «مؤمن به میل خانواده خود غذا می‌خورد، ولی منافق خانواده‌اش به میل او غذا می‌خورد» (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۱۲). در روایتی دیگر از امیرالمؤمنین علیه السلام آمده است: «همراهی و مدارا کردن احتمال رفتار نیک را افزایش می‌دهد» (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۵۵۴). در روایت «خیر نساء» (بهترین زنان) امیرالمؤمنین علیه السلام سومین ویژگی را به همراهی همسر (الْمَوَاتِيَّة) در بخش‌های مختلف زندگی اختصاص داده‌اند (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۳۲۵؛ حر عاملی، ۱۳۶۷، ج ۲۰، ص ۲۹).

موافقت مؤلفه چهارم انعطاف‌پذیری خانواده به‌شمار می‌آید. در قرآن به موافقت و پذیرش در خانواده اشاره شده است. خداوند یکی از ویژگی‌های زنان صالح در آیه ۳۴ سورة نساء را «قانت» نام برده است، که در روایت ابی‌جارود معنای «قانتات» را پذیرنده و مطیع بیان کرده است (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۱۳۷). همان‌طور که در آیه ۵ سورة تحریم در داستان حفصه و عایشه هم یکی از ویژگی‌های همسران برتر را قانت بودن دانسته است، در لغت نیز به‌معنای پذیرندگی و اطاعت‌پذیری است (راغب اصفهانی، ۱۳۸۷، ص ۶۸۵). همچنین طبق آیه ۳۵ سورة نساء بدون توافق و پذیرش شرایط یکدیگر زندگی زناشویی ممکن نیست و قهر، دشمنی و مخالفت ادامه‌دار خواهد شد (طباطبائی، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۳۴۶).

در روایات نیز به مؤلفه موافق بودن و پذیرش در روابط خانوادگی توصیه زیادی شده است. در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است که شوهر در روابط خود با همسرش ناچار از رعایت سه چیز است که یکی از آنها توافق و پذیرش است، تا در پرتو آن سازش، پذیرش و محبت و علاقه زن را به دست آورد (ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۲، ص ۳۲۲). همان‌طور که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در روایتی همسر پذیرش‌گر را بافضیلت‌ترین و پرسودترین منفعت بعد از ایمان به خدا دانستند (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۴، ص ۱۷۲). در روایتی دیگر آمده است که انس و همدمی در سه چیز است که یکی از آنها همسر موافق و پذیرش‌گر است (ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۲، ص ۳۱۸). در روایت دیگری از امام صادق علیه السلام آمده است که پنج خصلت است که هر کسی آن را ندارد، همیشه در زندگی کمبود (ناقص العیش) دارد و خردش و امانده (زایل العقل) و قلب و ذهنش درگیر (مشغول القلب) است، که یکی از آنها همسر موافق است (صدوق، ۱۳۷۷، ج ۱ ص ۲۸۴). همان‌گونه که امام علی علیه السلام در روایتی دارا بودن همسر موافق را یکی از آسایش‌ها و راحتی‌ها می‌دانند (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۸۷).

بعد از تحلیل تفصیلی مؤلفه‌های انعطاف‌پذیری خانواده از دیدگاه اسلام بر اساس آیات و روایات، مؤلفه‌های خانواده، استخراج، دسته‌بندی و محتوای آن تحلیل شد. به جهت کاهش خطای محقق در مراحل مذکور، با مراجعه به کارشناسان صحت برداشتها مورد بررسی قرار گرفت. در جدول (۲)، ضمن ارائه مؤلفه‌ها و مستندات آن، نظرات ۲۵ متخصص دین‌شناس روان‌شناس، جهت روایی انعکاس داده شده است.

جدول ۲: میزان ارتباط مستندات دینی مؤلفه‌ها از نظر کارشناسان

CVR	CVI	تعداد کارشناسان مخالف		تعداد کارشناسان موافق		مؤلفه
		ضرورت	مطابقت	ضرورت	مطابقت	
۱	۱	۰	۰	۲۵	۲۵	مستندات دینی مؤلفه نرمی
۰/۹۰	۱	۱	۰	۲۳	۲۵	مستندات دینی مؤلفه آسان‌گیری
۱	۰/۸۸	۰	۲	۲۵	۲۲	مستندات دینی مؤلفه همراهی
۰/۸۴	۱	۰	۰	۲۲	۲۵	مستندات دینی مؤلفه موافقت

همان‌طور که پیداست، کارشناسان دلالت مستندات بر همه مؤلفه‌های انعطاف‌پذیری خانواده را مورد تأیید قرار داده‌اند و از روایی محتوایی مطلوبی برخوردار است.

روان‌شناسان، نخستین گام در تشخیص و درمان و پیش‌آگهی و تحلیل راه، جست‌وجو در ابعاد و نشانگان می‌دانند (کاپلان و سادوک، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۴۳۵). موقعیت‌های گوناگونی که در خانواده برای سنجش انعطاف‌پذیری خانواده به وجود می‌آید، به چهار دسته کلی «مدیریت و رهبری»، «نقش‌ها»، «قوانین و قواعد حاکم بر روابط» و «گفت‌وگو و تبادل کلامی در روابط خانوادگی» تقسیم می‌شود. لذا این بخش اختصاص به آشنایی با حیطه‌های انعطاف‌پذیری خانواده بر اساس آیات و روایات پیدا کرده است.

مدیریت و رهبری یکی از حیطه‌های انعطاف‌پذیری خانواده است. خانواده به‌عنوان یک نهاد کوچک اجتماعی، ضروری است که مانند هر جمعی دیگر نیاز به مدیریت و رهبری دارد (روم: ۲۱). آیات و روایات به مدیریت و رهبری در خانواده اشاره نموده‌اند. مدیریت خانواده و مسئولیت‌های گوناگون آن در اسلام به‌عنوان امری خطیر در عرصه‌های

زندگی خانوادگی متوجه مرد است (نساء: ۳۴). همچنین مسئولیت اصلی مراقبت‌های دینی خانواده طبق آیه ۶ سوره تحریم بر عهده مرد نهاده شده است. در آیات و روایات دیگری نیز مسئولیت پیگیری و اجرای دستورات و اوامر الهی مانند نماز در خانواده و تربیت فرزند (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۶۲۲؛ ۱۳۷۷، ص ۵۶۸) را بر دوش مرد نهاده است (طه: ۱۳۲)؛ گرچه این مسئله نه مرد را از مشورت و بهره‌مندی از نظر اعضای خانواده بی‌نیاز می‌کند (آل عمران: ۱۵۹؛ بقره: ۲۳۳) و نه کاهنده مسئولیت برای زنان و فرزندان است (نهج البلاغه، خطبه ۱۶۷).

نقش‌ها که یکی دیگر از حیطه‌ها هستند، بیانگر چگونگی برخورد با وظایف سرپرستی و تقسیم کارهای خانه هستند (اولسون و اولسون، ۱۳۸۳، ص ۸۰). در بررسی اطلاعات ثبت‌شده از عوامل مهم طلاق، «غفلت از خانه و بچه‌ها» به‌عنوان دومین عامل جدایی است (قلی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۴، ص ۸۰). نقش‌ها در خانواده یکی از مسائل پراهمیتی است که آیات و روایات به آن پرداخته‌اند. در آیه ۳۴ سوره نساء به‌طور صریح اشاره به نقش نان‌آور بودن مرد به‌عنوان تأمین‌کننده نیازهای اقتصادی خانواده اشاره گردیده است و مرد را موظف به این نقش در قبال زن نموده است و به‌گونه‌ای تقسیم وظیفه برای مرد کرده است. در روایتی از امام صادق (ع) است که حضرت علی (ع) همیشه برای خانه هیزم و آب می‌آورد و فاطمه (ع) هم آرد و خمیر آماده می‌کرد و نان می‌پخت (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۸۶؛ حر عاملی، ۱۳۶۷، ج ۱۷، ص ۴۰). در روایت دیگری از امام علی (ع) آمده است که رسول خدا (ص) برای ایفای نقش‌ها در خانه، ثواب صابران، ثواب هزار شهید، هزار حج، آزاد کردن هزار بنده، صدقه به هزار نیازمند و بهشت بدون حساب، عبادت یک سال که روز آن روزه و شب آن به نماز ایستاده باشد، به او ارزانی می‌دارد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۱، ص ۱۳۲). در روایت دیگری از آثار نحوه تقسیم متناسب مسئولیت بین زن و مرد آمده است که زن مانند گل جنسی لطیف دارد و به مرد توصیه شده است که کارهای سخت و خارج از توان زن به او سپرده نشود (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۵۵۶). همان‌طور که در روایت دیگری از زن خواسته شده است که در وظیفه و نقش تأمین معاش که طبق نظر اسلام به عهده مرد است، مراعات مرد را بنماید و بیش از توان به او فشار نیاورد (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۴، ص ۲۴۲). قوانین حیطه سوم در انعطاف‌پذیری خانواده است. در ساختار خانواده قوانین به معنای قواعد حاکم بر ساختار و کارکرد زندگی خانوادگی است که دربرگیرنده حقوق افراد، الزامات و تعهدات بین اعضای خانواده می‌باشد (مک کارتی و روزالیند، ۱۳۹۰، ص ۳۰۸). اسلام نیز مانند هر دین دیگر، متشکل از مجموعه‌ای از گزاره‌هاست که بخش مهمی از آن را باید‌ها و نبایدها به‌صورت قوانین الزامی حرام و واجب یا قوانین ترجیحی مکروه و مستحب در زمینه‌های فردی، اجتماعی، خانوادگی و جز آن تشکیل داده است (نساء: ۱۳ و ۱۴؛ بقره: ۲۲۹؛ طلاق: ۱؛ مجادله: ۲۲۴). در این میان باید‌ها و نبایدها یا همان قوانینی را اسلام در زندگی خانوادگی برای مراقبت از اعضا در خانواده و بالا بردن کارکردهای خانواده وضع نموده است (احزاب: ۳۲؛ بقره: ۲۲۹ و ۲۳۰، طلاق: ۱).

آیات بسیاری در قرآن (عنکبوت: ۸؛ لقمان: ۱۵؛ طه: ۱۳۲؛ نور: ۳۰، ۳۱، ۳۳، ۵۹؛ نساء: ۴، ۳۴، ۳۵، ۱۹، ۱۲۹؛ بقره: ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۳۳؛ طلاق: ۶ و ۷) و نیز روایات (حر عاملی، ۱۳۶۷، ج ۲۰، ص ۱۹۸؛ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳،

ص ۴۳۷؛ کلینی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۶۶۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۰، ص ۲۳۹) به قوانین حاکم در خانواده اشاره نموده‌اند که در اینجا برای نمونه به برخی از آنها اشاره می‌گردد. البته باید بدانیم که تنها قوانین الزام‌آور در آیات و روایات وجود ندارد، بلکه بسیاری از امور عرفی مانند مسئولیت بردن بچه‌ها به مدرسه، رعایت نظم و نظافت محیط خانه، زمان بیداری و خواب است که خانواده برای آن قوانینی وضع می‌کند، که در بسیاری از آنها، دین اسلام توصیه به انعطاف‌پذیری و سازگاری نموده است (لقمان: ۱۵؛ صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۵۵۶؛ طبرسی، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۴۶۳). در آیات بسیاری به حدود و مرزهای الهی یا همان قوانین در خانواده اشاره صریحی شده است. در سوره تحریم آیه ۶ خداوند مردان را الزام کرده که خود و خانواده‌شان را از آتش دوزخ دور کنند، که بدون شک منظور همان رعایت حلال و حرام می‌باشد که حدود الهی است. خداوند در آیه ۱۵ سوره لقمان و ۸ سوره عنکبوت فرموده است که: «اگر پدر و مادر تلاش کردند که فرزند شرک بورزد، نباید فرزند از والدین خود این موضوع را اطاعت کند و موظف به مقاومت است»؛ زیرا از حدود حساس الهی است (نساء: ۴۸)، اما در سایر امور عرفی و دنیایی فرزند باید با والدین همراهی نموده و انعطاف به خرج دهد. با اینکه اطاعت و احترام به والدین از حدود و قوانین الزامی الهی در خانواده است (نساء: ۳۶). از مواردی که خدا به‌صورت ویژه دستور به رعایت آن در خانواده می‌دهد، برپایی نماز توسط اعضای خانواده (طه: ۱۳۲)، رعایت عدالت حتی به قیمت ضرر اعضای خانواده (نساء: ۱۳۵) و امر به معروف و نهی از منکر (آل عمران، ۱۰۴، ۱۱۰، ۱۱۴؛ توبه: ۶۷، ۷۱، ۱۱۲) است.

گفت‌وگو و مذاکره یکی دیگر از حیطه‌های انعطاف‌پذیری خانواده است. گفت‌وگو و مذاکره به‌عنوان یکی از مسائل کلیدی برای انعطاف‌پذیری خانواده لازم است (اولسون و اولسون، ۱۳۸۳، ص ۲۳).

ایجاد گفت‌وگوی سالم، سهم عمده‌ای در میزان انعطاف‌پذیری یک خانواده دارد (آل عمران: ۱۵۹). خداوند در آیات (نساء: ۱۹) و پیشوایان دینی در روایات (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۵۵۶؛ ابن‌شعبه حرانی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۳۱۵) به مصاحبت و معاشرت نیکو امر کرده‌اند، که گفت‌وگوی نیکو و سالم جزء جدایی‌ناپذیر آن است. امام علی علیه السلام در روایتی به مردان توصیه می‌نماید که گفت‌وگوی خوبی با همسران خود داشته باشند (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۵۵۶) و در جایی دیگر آن را به‌عنوان ابزار لازم برای زندگی زناشویی و خانوادگی می‌داند (ابن‌شعبه حرانی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۳۱۵).

جدول ۳: میزان ارتباط مستندات دینی حیطه‌های انعطاف‌پذیری خانواده از نظر کارشناسان

CVR	CVI	تعداد کارشناسان مخالف		تعداد کارشناسان موافق		حیطه
		ضرورت	مطابقت	ضرورت	مطابقت	
۱	۱	۰	۰	۲۵	۲۵	مستندات دینی حیطه مدیریت و رهبری
۱	۰/۹۲	۰	۲	۲۵	۲۳	مستندات دینی حیطه نقش‌ها
۱	۱	۰	۰	۲۵	۲۵	مستندات دینی حیطه قوانین
۰/۹۰	۱	۱	۰	۲۳	۲۵	مستندات دینی حیطه گفت‌وگوها و مذاکرات

همان‌طور که پیداست، کارشناسان دلالت مستندات بر همه حیطه‌های انعطاف‌پذیری خانواده را مورد تأیید قرار داده‌اند و از روایی محتوایی مطلوبی برخوردار است.

یکی دیگر از بخش‌های مدل که از یافته‌های مهم این پژوهش به‌شمار می‌آید، قطب انعطاف‌پذیری - انعطاف‌ناپذیری و سازش‌کاری - مقاومت است. در یک بررسی کلی همان‌طور که در بخش مؤلفه‌ها و حیطه‌های انعطاف‌پذیری خانواده بیان شد، انعطاف‌پذیری در اسلام مورد تأیید است، اما انعطاف‌پذیری نیز مانند هر امر دیگری، حدّ و اندازهای دارد (پسندیده، ۱۳۹۱، ص ۲۱۲) و در هر جایی مجاز نیستیم. برای بررسی تفصیلی‌تر این مسئله به متن آیات و روایات مراجعه می‌کنیم. از طرفی آنچه تاکنون در زمینه انعطاف‌پذیری در اسلام بیان شد، همگی چه انعطاف‌پذیری به‌طور کلی و چه انعطاف‌پذیری خانواده را تأیید می‌کنند و از طرفی در برخی از آیات مقاومت کردن را توصیه می‌کنند. در آیه ۱۵ سورة لقمان و ۸ سورة عنکبوت، خداوند می‌فرماید که از والدینی که تو را به شرک ورزیدن دعوت می‌کنند، اطاعت نکن و در مقابل آنها انعطاف‌پذیری نداشته باش و مقاومت کن، و از طرفی در همان آیه ۱۵ سورة لقمان در ادامه می‌فرماید که در غیر از این مورد با پدر و مادر خود انعطاف‌پذیری به خرج بده و مصاحبت خوبی با آنها داشته باش. این آیه به‌خوبی به «انعطاف‌پذیری» در امور عرفی و شرعی غیرالزامی و «مقاومت» در امور شرعی الزام‌آور اشاره دارد، و هم جنبه انعطاف‌پذیری و هم جنبه مقاومت را هنجار می‌داند. آیه ۱۳۵ سورة نساء یکی دیگر از مواردی است که خدا دستور به مقاومت داده است؛ گرچه به نفع خانواده و خویشاوندان نباشد. خداوند در این آیه می‌فرماید: «رعایت عدل گرچه به ضرر والدین یا خویشاوندان هم باشد، باید صورت بگیرد». علامه طباطبائی در تفسیر *المیزان* معتقد است که کلمه «قسط» در آیه به‌معنای عدل است و قیام به قسط به‌معنای عمل به عدل و پافشاری بر آن است؛ پس مراد از «قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ» «قیام‌کنندگان به قسط» است، البته قائمینی که قیامشان به قسط تام و کامل‌ترین و بدون هیچ انعطاف‌پذیری است (طباطبائی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۱۰۸). این آیه نیز به‌خوبی به «مقاومت» در مورد رعایت عدل اشاره دارد و برای انعطاف‌پذیری هیچ جایی را باز نمی‌کند. در جایی دیگر خدا به پیامبر درباره حرام کردن حلال‌ها تذکر می‌دهد و او را به یکی دیگر از مصادیق مقاومت توصیه می‌کند (تحریم: ۱). خداوند در سورة تحریم از رسولش می‌خواهد که به‌خاطر شاد کردن و رضایت همسران، حلالی را بر خود حرام ننماید و مقاومت و ایستادگی پیشه کند (طباطبائی، ۱۳۷۵، ج ۱۹، ص ۳۳۹؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۲۴، ص ۲۷۲؛ طبرسی، ۱۳۶۶، ج ۱۰، ص ۴۷۲). بنابراین آیه جایی که حلالی را بخواهیم بر خود یا دیگری حرام کنیم، از موارد «مقاومت» دانسته است، نه انعطاف‌پذیری. در آیه ۱۳۲ سورة طه نیز خداوند دستور به مقاومت در برابر برپایی نماز در خانواده می‌دهد و ضمن امر به معروف که خود مصداقی از مصادیق مقاومت است، توصیه به صبر در مداومت به آن نیز در شمار مصادیق مقاومت است؛ همچنین در آیه ۲۳ سورة توبه با صراحت آمده است که مؤمنان با پدران و برادرانی که کفر را بر ایمان مقدم بدارند، دوستی نکنند و آنان را به‌عنوان دوست، یار و یاور خود قرار ندهند. علامه طباطبائی باور دارد که این آیه از دوستی کفار نهی می‌کند؛ هرچند که کفار پدران و برادران مؤمنان باشند (طباطبائی، ۱۳۷۵، ج ۹، ص ۲۰۶). این آیه به‌روشنی بیان می‌کند که در دوستی کردن با کفار باید مقاومت کرد حتی اگر اعضای خانواده باشد و سازش کارانه برخورد کردن با خانواده در جایی که فرمان الهی زیر پا گذاشته شود، امری ناهنجار است. در روایات نیز به مقاومت کردن در خانواده پرداخته شده است (نهج البلاغه، نامه ۴۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۰، ص ۲۴۹؛ شعیری، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۱۵۸).

بنابراین انعطاف‌پذیری در امور عرفی و شرعی غیرالزامی مورد تأیید و بهنجار است و این نوع خانواده «انعطاف‌پذیر» خوانده می‌شود. در این‌گونه موارد، اگر اعضای خانواده انعطاف‌پذیری به خرج ندهند به آن خانواده، «انعطاف‌ناپذیر» گفته می‌شود. همان‌طور که انعطاف‌پذیری در امور شرعی الزامی به معنای انجام واجب و ترک حرام مورد تأیید شرع نبوده و بهنجار نیست، بلکه بر اساس آیات و روایات «مقاومت» بهنجار است و به آن خانواده‌ای که این حد و مرز را رعایت می‌نماید، خانواده «مقاوم» می‌گویند. بنابراین در این‌گونه از موارد اگر اعضای خانواده انعطاف‌پذیری داشته باشند، به آن خانواده «سازش‌کار» یا به تعبیر برخی از روایات و آیات «مُذاهِن» گفته می‌شود (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۵۵؛ قلم: ۹؛ واقعه: ۸۱).

جدول ۴: میزان ارتباط مستندات دینی قطب‌ها از نظر کارشناسان

CVR	CVI	تعداد کارشناسان موافق		تعداد کارشناسان مخالف	
		مطابقت	ضرورت	مطابقت	ضرورت
۰/۸۴	۰/۹۲	۲۴	۲۳	۰	۰
۱	۰/۸۸	۲۲	۲۵	۲	۰

همان‌طور که در جدول (۴) پیداست، کارشناسان دلالت و ارتباط مستندات دینی قطب‌ها را مورد تأیید قرار داده‌اند که از روایی محتوایی مطلوبی برخوردار است.

برخی از آیات و روایات به آثار و پیامدهای انعطاف‌پذیری خانواده اشاره نموده‌اند. یکی از پیامدهای انعطاف‌پذیری، جاذبه میان‌فردی است (آل عمران: ۱۵۹). جاذبه میان‌فردی به نگرشی اطلاق می‌شود که شخص درباره فرد دیگری دارد (سالاری فر، ۱۳۹۰، ص ۱۹۰). یکی دیگر از پیامدها، «افزایش رفتار مطلوب» است. در روایتی از امیرالمؤمنین علیه السلام آمده است که انعطاف‌پذیری احتمال رفتار مطلوب اعضای خانواده را افزایش می‌دهد (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۵۵۴؛ ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۵۱۲). در روایت دیگری که از نظر مضمونی نزدیک به روایت بالاست، حضرت علی علیه السلام یکی دیگر از پیامدهای مهم انعطاف‌پذیری را رضایت از زندگی زوجی و با صفا شدن آن می‌داند (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۳۸۴). یکی دیگر از آثار راهبردی و مهم انعطاف‌پذیری خانواده، اصلاح رابطه است (نساء: ۳۵). از پیامدهای دیگری که در برخی از روایات به آن اشاره شده است، «ایجاد موافقت»، «جلب محبت» و سبب «همدلی» است که در روایتی از امام صادق علیه السلام هر سه پیامد آن آمده است (ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۲، ص ۳۲۲). در روایت دیگری از امام صادق علیه السلام آمده است که انعطاف‌پذیری عامل کاهش فشار روانی و عاطفی و نیز رضایت زناشویی می‌گردد (صدوق، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۲۸۴، مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۱، ص ۱۸۶). در روایتی دیگر، نتیجه انعطاف‌پذیری را نشانه قبولی نماز، عمل و سبب رضایت پروردگار می‌داند (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۱۹؛ حر عاملی، ۱۳۶۷، ج ۱۵، ص ۲۶۹). که از آثار مهم و اخروی انعطاف‌پذیری خانواده به‌شمار می‌آید. در جدول (۵) پیامدهای انعطاف‌پذیری خانواده آمده است.

جدول ۵: میزان ارتباط مستندات دینی پیاپیهای انعطاف‌پذیری خانواده از نظر کارشناسان

CVR	CVI	تعداد کارشناسان موافق		تعداد کارشناسان مخالف		پایند انعطاف‌پذیری خانواده
		مطابقت	ضرورت	مطابقت	ضرورت	
۰/۸۴	۰/۹۲	۲۴	۲۳	۰	۰	ایجاد جاذبه میان‌فردی
۱	۰/۸۸	۲۲	۲۵	۲	۰	اصلاح رابطه زوجی و خانوادگی
۱	۱	۲۵	۲۵	۰	۰	به‌وجودآوردنۀ موافقت، محبت و همدلی
۰/۸۴	۱	۲۵	۲۳	۰	۱	افزاینده رضایت‌مندی خانوادگی
۱	۰/۸۸	۲۲	۲۵	۲	۰	کاهنده فشار روانی و عاطفی
۰/۸۴	۱	۲۵	۲۲	۰	۰	افزایش رفتار مطلوب
۱	۱	۲۵	۲۵	۰	۰	سبب قبولی اعمال، نماز و رضایت خدا

همان‌طور که در جدول (۵) آمده است، شاخص روایی محتوا (CVI) و شاخص نسبت روایی محتوا (CVR) در پیاپیهای انعطاف‌پذیری خانواده توسط کارشناسان تأیید شده و کاملاً مطلوب است.

برخی از آیات و روایات به آثار و پیاپیهای مقاومت خانواده اشاره نموده‌اند. از پیاپیهای مهم که در آیه ۶ سورۀ تحریم اشاره شده است، دوزخی نشدن، عدم شمول خشم الهی و رضایت خداوند است. سه اثر «آرامش روانی و ذهنی در زندگی» (رعد: ۲۸)، «عدم گمراهی و هدایت‌یافتگی» و «خوشبختی» (طه: ۱۲۳) از آثار و پیاپیهای مقاومت است (موسوی مقدم و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۷۷) که در قرآن به آن اشاره شده است. در جدول (۶) پیاپیهای مقاومت خانواده آمده است.

جدول ۶: میزان ارتباط مستندات دینی پیاپیهای مقاومت خانواده از نظر کارشناسان

CVR	CVI	تعداد کارشناسان موافق		تعداد کارشناسان مخالف		پایند انعطاف‌پذیری خانواده
		مطابقت	ضرورت	مطابقت	ضرورت	
۱	۰/۹۲	۲۴	۲۵	۰	۰	آرامش در زندگی
۱	۰/۸۸	۲۲	۲۵	۲	۰	هدایت‌یافتگی
۱	۱	۲۵	۲۵	۰	۰	خوشبختی
۰/۹۰	۱	۲۵	۲۳	۰	۱	رضایت خدا
۱	۰/۸۸	۲۲	۲۵	۲	۰	به‌دست آوردن بهشت

همان‌طور که در جدول (۶) آمده است، شاخص روایی محتوا (CVI) و شاخص نسبت روایی محتوا (CVR) در پیاپیهای مقاومت خانواده توسط کارشناسان تأیید شده و کاملاً مطلوب است.

بحث و نتیجه‌گیری

از آنچه در بررسی تفصیلی مؤلفه‌ها، حیطه‌ها و مرزهای انعطاف‌پذیری و مقاومت خانواده گذشت، نتایج اساسی ذیل به‌دست می‌آید که در چند محور ارائه می‌شود:

اول: پژوهش حاضر با هدف طراحی مدل انعطاف‌پذیری خانواده بر اساس آیات و روایات انجام شد. یافته‌های پژوهش نشان داد که مدل انعطاف‌پذیری خانواده بر چهار مؤلفه «ترمی»، «آسان‌گیری»، «همراهی» و «موافقت» استوار است. این یافته با پژوهش عمادی (۱۳۹۳) همسو است. وی در پایان‌نامه خود رفق همسران را بررسی نموده

و به ۶ مؤلفه در موضوع همسران دست یافته است که در چهار مورد مشترک است؛ همچنین بر اساس یافته‌های پژوهش شجاعی (۱۳۹۳) واژه‌های رفق، لین، وفق، یسر و هون با انعطاف‌پذیری در ارتباط است که خود نشانگر آن است که انعطاف‌پذیری به‌طور کل و انعطاف‌پذیری خانواده نیز با این واژگان ارتباط کامل دارند؛ همان‌طور که یافته‌های مهدیزاده و دیگران (۱۴۰۱) نیز از این پژوهش حمایت می‌کنند.

دوم: حیطه‌های انعطاف‌پذیری خانواده بر اساس آیات و روایات، شامل چهار حیطه «مدیریت و رهبری»، «نقش‌ها»، «قوانین» و «مذاکرات و گفت‌وگوها» است؛ همان‌طور که برخی از پژوهشگران نیز در بررسی‌های خود این یافته را تأیید می‌کنند (پسندیده و عمادی، ۱۳۹۴، ص ۲۵). این یافته با پژوهش سالاری‌فر و دیگران (۱۳۹۲) همسو است. وی در خصوص ویژگی‌های خانواده سالم با روی آورد اسلامی، یکی از ابعاد مهم را ساختار توزیع قدرت در خانواده می‌داند که با حیطه مدیریت و رهبری در این پژوهش هماهنگی دارد؛ همان‌گونه که به حیطه نقش‌ها، قوانین و گفت‌وگوها نیز توجه نموده است.

سوم: دو بعدی که در انعطاف‌پذیری خانواده وجود دارد، بعد «امور عرفی و شرعی غیرالزامی» و بعد «امور شرعی الزام‌آور» است. این یافته با پژوهش هوشیاری (۱۴۰۱، ص ۲۱۱) همسو است.

چهارم: با وجود آنکه انعطاف‌پذیری خانواده در آیات و روایات بسیار مورد تأکید و «بهنجار» است، اما دارای حد و مرز است و اگر از حدود و مرزهای خود تجاوز کند، نه‌تنها مورد تأکید نیست؛ بلکه «نابهنجار» خواهد بود. در این خصوص آیاتی نظیر آیه ۶ سورة تحریم، ۸ سورة عنکبوت، ۱۵ لقمان، ۱۳۵ نساء در تأیید این یافته هستند و روایات (حر عاملی، ۱۳۶۷، ج ۲۸، ص ۳۹۲؛ کلینی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۵۱۷؛ صدوق، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۱۱۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۰، ص ۲۴۹) نیز با آن همراه‌اند.

پنجم: انعطاف‌پذیری خانواده در بخش بهنجار آن، شامل مواردی است که در امور عرفی و یا شرعی غیرالزام‌آور به‌معنای مستحب و مکروه باشد. از همین جا می‌توان خانواده‌ای را انعطاف‌پذیر دانست که در موضوع‌های عرفی و دینی کمتر حساس به‌معنای مکروه و مستحب انعطاف‌پذیری وجود دارد. به این شیوه که اغلب در حیطه رهبری تحت نظارت و مدیریت مرد به همراه مشورت با سایر اعضا است؛ در حیطه مذاکره و گفت‌وگو با احترام، به نرمی و آزادانه انجام می‌گیرد؛ در حیطه نقش، نقش‌ها در آن تقسیم شده، اما تا حدودی ثابت است؛ قانون هم متعادل و زمانی که نیاز به تغییر باشد، تغییر خواهد کرد و به‌طور کلی بر اساس نرمی و لین، آسان‌گیری، همراهی و پذیرش تعامل صورت می‌گیرد (خانواده بهنجار). این یافته با آیات و روایات همخوانی کامل دارد؛ همچنین با پژوهش هوشیاری (۱۴۰۱) همسو است. در این پژوهش انعطاف‌پذیری در مستحبات و مکروهات را مجاز دانسته است.

ششم: اگر اعضای خانواده در موضوع‌های عرفی و دینی کمتر حساس به‌معنای مکروه و مستحب که انعطاف‌پذیری در آنها «هنجار» است، انعطاف‌پذیر نباشند، خانواده‌ای «انعطاف‌ناپذیر» قلمداد می‌گردد و از این جهت طبق نظر اسلام، خانواده‌ای نابهنجار به‌شمار می‌آیند. در این‌گونه خانواده‌ها در موضوع‌های عرفی و دینی کمتر حساس (مکروه و مستحب) در حیطه‌های مدیریت خانواده و رهبری، نقش‌ها، قوانین و روابط و مذاکرات چندان بر اساس

نرمی و لین، آسان گیری، همراهی و پذیرش تعامل صورت نمی گیرد، بلکه تعامل اعضای سیستم با یکدیگر تا حدودی خشن، بر پایه سخت گیری، بدون اغماض و غیرپذیرش گرانه می باشد (خانواده نابهنجار). این یافته با پژوهش هوشیاری (۱۴۰۱) همسو است. در این پژوهش انعطاف ناپذیری در مستحبات و مکروهات را خلاف قرآن و اسلام دانسته است. آیات ۴۴ طه، ۱۵۹ آل عمران، ۱۵ لقمان، ۳۴ نساء و روایات متعددی (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۱۲؛ ج ۵، ص ۳۲۵؛ ج ۶، ص ۵۰؛ حر عاملی، ۱۳۶۷، ج ۲۰، ص ۱۱۷؛ ج ۲۱، ص ۴۸۱؛ طبرسی، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۴۶۳؛ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۶۲۵؛ ج ۳، ص ۵۵۴؛ ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۲، ص ۳۲۲) در تأیید این یافته آمده است.

هفتم: در امور شرعی الزام آور به معنای واجب و حرام آن چیزی که در اسلام بهنجار تلقی می گردد، «مقاومت» است. بنابراین باید خانواده ای را «مقاوم» دانست که در موضوع های دینی در حیطه های مدیریت خانواده و رهبری، نقش ها، قوانین و روابط و مذاکرات تعامل به شیوه ای است که اعضای سیستم تلاش می کنند تا سبب ترک واجب و انجام حرام نشوند و تعامل ها بر اساس سازش کاری نیست، بلکه بر پایه پافشاری و قاطعیت تعامل صورت می گیرد (خانواده بهنجار). این یافته با پژوهش پسندیده (۱۳۹۱) سازگار است. وی در بخشی از پژوهش خود درباره مرزهای مدارا و سازگاری با خانواده مطالبی را ارائه نموده است که با این یافته پژوهش همخوان است. آیات در تأیید این یافته فراوان اند که آیات ۵۵ مریم، ۱ تحریم، ۸ عنکبوت، ۲۳ توبه از جمله آنها به شمار می آیند؛ همان طور که روایات نیز در تأیید این موضوع کم نیستند (نهج البلاغه، نامه ۴۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۰، ص ۳۴۹؛ کلینی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۵۱۷؛ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۱۱۵).

هشتم: اگر خانواده در امور شرعی الزام آور به معنای واجب و حرام که «مقاومت» در آنها «هنجار» است، مقاوم نباشد، خانواده ای «مداهن و سازش کار» قلمداد می گردد و از این جهت طبق نظر اسلام، خانواده ای نابهنجار به شمار می آیند. در این گونه خانواده ها در موضوع های دینی در حیطه مدیریت خانواده و رهبری، نقش ها، قوانین و روابط و مذاکرات تعامل بر اساس نرمی، آسان گیری، همراهی و پذیرشی است که سبب ترک واجب یا انجام حرام می شوند و تعامل ها بر اساس سازش کاری و سستی است؛ همان طور که آیه ۹ قلم و ۸۱ سورة واقعه از این یافته حمایت می کنند. نهم: از آنجاکه در هر خانواده ای هم امور عرفی و شرعی غیرالزامی وجود دارد که افراد می توانند انعطاف پذیری یا انعطاف ناپذیری را گزینش کنند و هم امور شرعی الزام آور وجود دارد که افراد اختیار آن را دارند که انعطاف پذیر یا انعطاف ناپذیر باشند، چهار نوع سیستم خانوادگی قابل شناسایی است: ۱. خانواده انعطاف پذیر - مقاوم؛ ۲. خانواده انعطاف پذیر - سازش کار؛ ۳. خانواده انعطاف ناپذیر - مقاوم؛ ۴. خانواده انعطاف ناپذیر - سازش کار.

نوع اول خانواده از نظر اسلام، بهنجارترین نوع خانواده است که در امور عرفی و شرعی غیرالزامی به درستی انعطاف پذیرند و در امور شرعی الزامی، مقاوم اند. نوع چهارم نابهنجارترین نوع خانواده در اسلام است که در امور عرفی و شرعی غیرالزامی انعطاف ناپذیرند و در امور شرعی الزامی، سازش کارند. نوع دوم خانواده در بعد انعطاف پذیری که نباید در امور عرفی و شرعی غیرالزامی است، به درستی انعطاف پذیر و بهنجارند، ولی در امور شرعی الزامی که نباید انعطاف پذیری داشته باشند، سازش کار و نابهنجارند. دقیقاً بر عکس خانواده نوع دوم، خانواده نوع سوم که در بعد

انعطاف‌پذیری که در امور عرفی و شرعی غیرالزامی است، باید انعطاف‌پذیر باشند، انعطاف‌پذیر و نابهنجارند، ولی در امور شرعی الزامی که نباید انعطاف‌پذیری داشته باشند، مقاوم و بهنجارند. تمامی پژوهش‌هایی که در تأیید محور پنجم، ششم، هفتم و هشتم مطرح شدند، با این محور نیز همسو هستند.

دهم: انعطاف‌پذیری خانواده دارای دو قطب انعطاف‌پذیری - انعطاف‌ناپذیری و مقاومت - سازش‌کاری است که میزان انعطاف‌پذیری در هر خانواده‌ای بر اساس این دو قطب ارزیابی می‌گردد. این موضوع یکی از مهم‌ترین تفاوت‌های الگوی اسلامی با سایر الگوهاست. قطب انعطاف‌پذیری - انعطاف‌ناپذیری با پژوهش اولسون (۱۹۷۹) همسو است و البته پژوهش پسندیده (۱۳۹۱) با هر دو قطب همخوان است.

یازدهم: بر اساس آنچه که تاکنون درباره مؤلفه‌ها، حیطه‌ها، ابعاد و مرزهای انعطاف‌پذیری خانواده بیان شد، انعطاف‌پذیری خانواده در اسلام، کیفیت تعامل اعضای خانواده بر اساس نرمی، آسان‌گیری، همراهی، موافقت و پذیرش در حیطه‌های مدیریت خانواده و رهبری، نقش‌ها، قوانین و روابط و مذاکرات در دو بعد امور عرفی و شرعی غیرالزامی و بعد امور شرعی الزام‌آور است.

دوازدهم: به‌منظور بررسی روایی محتوایی مدل و برآورد میزان CVI و CVR، پرسش‌نامه در اختیار ۲۵ نفر از کارشناسان و اساتید حوزه و دانشگاه قرار گرفت. شاخص روایی محتوایی و ضریب نسبی روایی محتوایی برای بررسی نظر کارشناسان در مورد ارتباط بین مدل با انعطاف‌پذیری خانواده و ضرورت آن، نشان‌دهنده مناسب بودن همه اجزاء، ابعاد، قطب‌ها و مؤلفه‌های مدل بود.

جامعیت، بر پایه اسلام بودن، تطابق با شرایط بومی و فرهنگی - مذهبی ایران، ابعادی بودن، قطبی بودن، قدرت تشخیص سیستم‌های خانوادگی بیشتر و مؤلفه‌محوری از وجوه برتری الگوی انعطاف‌پذیری خانواده بر اساس آیات و روایات نسبت به قالب پیشنهادی رویکرد روان‌شناختی است.

منابع

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۳۸۲). تحف العقول. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

اولسون، دیوید، اچ امی کی، اولسون (۱۳۸۳). *توانمندسازی همسران*. ترجمه کامران جعفری نژاد و منصوره اردشیرزاده. تهران: سازمان بهزیستی کشور.

باقری، خسرو (۱۳۸۷). *هویت علم دینی*. تهران: طبع و نشر.

بهزادی، بهناز و سروق، سیروس (۱۳۹۴). رابطه انسجام و انعطاف‌پذیری خانواده و سبک‌های هویت با نقش واسطه‌گری حالت فراشناختی در دانش‌آموزان دختر. *پژوهش‌های نوین روان‌شناختی*، ۱۰(۳۸)، ۷۴-۴۹.

پسندیده، عباس (۱۳۹۱). *رضایت زناشویی*. قم: دار الحدیث.

تیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۶۶). *غررالحکم و دررالکلم*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.

توحیدی نژاد، علی (۱۳۹۲). مدارا و نقش آن در تحکیم خانواده. *حدیث حوزه*، ۴(۳)، ۱۱۲-۱۳۰.

حبیبی، مجتبی و دیگران (۱۳۹۸). بررسی روایی تفکیکی خرده‌مقیاس‌های انسجام و انعطاف‌پذیری خانواده. *روان‌پزشکی و روان‌شناسی بالینی ایران*، ۲۵، ۷۵-۹۱.

حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۶۷). *وسائل الشیعه*. قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.

حسین‌زاده، علی (۱۳۹۰). کارکردها و فنون مدارا در زندگی اجتماعی. *معرفت*، ۲۰(۱۶۰)، ۱۱۲-۹۷.

خجسته‌مهر، رضا و دیگران (۱۳۹۷). آزمون مدل مدارا با رویکرد اسلامی در بافت زندگی زناشویی. *روان‌شناسی خانواده*، ۵(۱)، ۷۰-۵۷.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۸۷). *المفردات فی غریب القرآن*. قم: صادق.

سادوک، بنجامین جیمز، سادوک، ویرجینیا آلکوت و روثیز، پدرو (۱۳۷۹). خلاصه *روان‌پزشکی*. ترجمه فرزین رضاعی. تهران: ارجمند.

سالاری فر، محمدرضا (۱۳۹۰). *روان‌شناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

سالاری فر، محمدرضا و دیگران (۱۳۹۲). مبانی و ساختار زوج‌درمانی اسلامی. *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، ۷(۱۲)، ۶۸-۳۷.

شجاعی، محمدصادق (۱۳۹۳). *ساختار شخصیت از دیدگاه اسلام در چارچوب رویکرد صفت*. پایان‌نامه دکتری گروه روان‌شناسی. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

شجاعی، محمدصادق (۱۳۹۹). روش تحلیل کیفی محتوای متون دینی: مبانی نظری و مراحل اجرا. *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، ۱۴(۲۷)، ۱۰۲-۱۲۳.

شعیری، محمد بن محمد (۱۳۶۶). *جامع الاخبار*. قم: رضی.

صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۷). *الخصال*. تهران: کتابچی.

صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۳ق). *من لایحضره الفقیه*. قم: اسلامی.

صدوق، محمد بن علی (۱۴۲۰ق). *الامالی*. قم: بنیاد معارف اسلامی.

صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۹ق). *علل الشرایع*. نجف: المكتبة الحیدریة.

صفوی، کوروش (۱۳۸۷). *درآمدی بر معناشناسی*. قم: سوره مهر.

طباطبائی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۵). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: اسماعیلیان.

طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۶۶). *مجمع البیان*. قم: مکتبه العلمیه.

طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۷۰). *مکارم الأخلاق*. قم: شریف الرضی.

- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۴). تفسیر جوامع الجامع. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۵ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. قم: مؤسسه الاعلمی.
- عمادی، عبدالله (۱۳۹۳). رفق در روابط همسران از منظر قرآن و حدیث و طراحی مقیاس آن. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. گروه اخلاق کاربردی. قم: دانشگاه قرآن و حدیث.
- عمادی، عبدالله و پسندیده، عباس (۱۳۹۴). چپستی «رفق» در حیطه مسئولیت‌های خانواده از منظر حدیث و تعیین شاخص‌های زوج. کتاب و سنت، ۷(۲)، ۷-۳۴.
- قلی‌زاده، آذر و دیگران (۱۳۹۴). مطالعه کیفیت تجارب مردان و زنان طلاق گرفته از عوامل فرهنگی زمینه‌ساز طلاق. جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۶(۵۷)، ۷۰-۸۵.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴ق). تفسیر القمی. قم: دار الکتاب.
- کاپلان، هارولد، سادوک، بنجامین (۱۳۷۹). خلاصه روان‌پزشکی. ترجمه نصرت‌الله پورافکاری. تهران: شهرآب.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۷۵). الکافی. ترجمه محمدباقر کمرهای. قم: اسوه.
- گلدنبرگ، ایرنه، گلدنبرگ هربرت (۱۳۹۴). خانواده‌درمانی. ترجمه حسین شاهی و نقشبندی. تهران: روان.
- گلدنبرگ، هربرت و آیرین گلدنبرگ (۱۳۹۵). خانواده‌درمانی. ترجمه مهرداد فیروزبخت. تهران: رسا.
- گنجور، مهدی و دیگران (۱۳۹۰). مؤلفه‌های الگوی مدارا با همسر از دیدگاه اسلام. مطالعات راهبردی زنان (کتاب زنان)، ۱۳(۵۲)، ۵۵-۱۰۹.
- متقی هندی، حسام‌الدین (۱۴۳۱ق). کنز العمال. قم: دار احیاء التراث العربی.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مک کارتی، جین ریبنز و ادواردز، روزالیند (۱۳۹۰). مفاهیم کلیدی در مطالعات خانواده. ترجمه محمد مهدی لیبی. تهران: علم.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۹). الأمثل فی تفسیر کتاب الله المنزل. قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب ع.
- موسوی مقدم، سیدمحمد و دیگران (۱۳۹۵). ارزیابی دیدگاه مفسران درباره معناشناسی «معیشت ضنک» در آیه ۱۲۴ طه. مطالعات تفسیری، ۷(۲۷)، ۶۷-۸۳.
- مهدیزاده، امیر و دیگران (۱۴۰۱). تحلیل مفهومی رفق از دیدگاه لغت‌شناسان، اندیشمندان اسلامی و منابع دینی، علوم حدیث، ۲۷(۱۰۵)، ۱۶۷-۱۹۳.
- مینوچین، سالوادور (۱۳۸۶). خانواده و خانواده‌درمانی. ترجمه باقر ثنایی. تهران: امیر کبیر.
- نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: مؤسسه آل البيت.
- هارون رشیدی، همایون و کاظمیان مقدم، کبری (۱۳۹۷). رابطه الگوهای ارتباطی، انعطاف‌پذیری و انسجام خانواده با جرأت‌ورزی دانش‌آموزان دختر. فرهنگی - تربیتی زنان و خانواده، ۱۳(۴۴)، ۱۲۰-۱۴۱.
- هوشیاری، جعفر (۱۴۰۱). مرزهای خانواده در روان‌شناسی و قرآن کریم. قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- Beavers, W. B. and Hampton, R. B. (1990). Successful Families: Assessment and Intervention Adaptability. *Family Process*, 20, 235-243.
- Beavers, W. R., and M.N. Voeller. (1983). Family Models: Comparing and Contrasting the Olson Circumplex Model and the Beavers Systems Model. *Family Process*, 22, 250-260.
- Deak, G. O. (2003). The development of cognitive flexibility and language abilities. *Advances in Child Development and Behavior*, 31, 271-327.
- Epstein, N., Bishop, D., Ryan, C., Miller, I. and Keitner, G. (1993). The McMaster Model: view of healthy family functioning. *Journal of Family Therapy*, 22, 168-189

- French, A. P., and B. J. Guidera (1974). The Family as a System in Four Dimensions: A Theoretical Model. Paper presented at the American Academy of Child Psychology, San Francisco.
- Gorall, D. M., Triesel, J. & Olson, D. H. (2006). FACES IV: Development and Validation. Family Process (In Press)
- Gottman, J. M. (1994). *Why Marriages Succeed or Fail*. New York: Basic Books.
- Gottman, J. M. (1979). *Marital Interaction*. New York: Basic Books.
- Leff, J., and C. Vaughn (1985). *Expressed Emotion in Families*. New York: Guilford Press.
- Kantor, D. and Lehr, W. (1975). *Inside the Family*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Olson, D. H., Sprenkle, D. H. & Russell, C. (1979). Circumplex model of marital and family systems: I. Cohesion and adaptability dimensions, family types, and clinical applications. *Family Process*, 18, 3-28.
- Olson, D. H., Russell, C. S. & Sprenkle, D. H. (1999). *Circumplex Model: Systemic assessment and treatment of families*. New York: Haworth Press.
- Olson, David H. & Dean M. Gorall. (2006). *FACES IV & the Circumplex Model*. New York: Haworth Press.
- Olson, Gorall DM, Tiesel. FACES IV manual: Administration manual. Minneapolis (2007). Family Studies Review Yearbook. Volume 2. New Delhi: Sage Publications.
- Parsons, T. and Bales, R. F. (1955). *Family Socialization and Interaction Process Instrumental role*. Glencoe, III. Free Press.
- Reiss, D. (1981). *The Family's Construction of Reality*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Sawyer, R. K. (2011). *Explaining creativity: The science of human innovation*. Oxford: Oxford University.
- Sprenkle D. H, Olson D, Russell C. S. (2014). *Circumplex model: Systemic assessment and treatment of families*. Abingdon: Routledge.
- Minuchin, S. (1974). *Families & family therapy*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.